

RECENZE

MARXOVA POLITICKÁ EKONOMIE A EKOLOGICKÁ KRIZE

Kohei Saito, *Marx's Ecosocialism. Capital, Nature, and the Unfinished Critique of Political Economy* (New York: Monthly Review Press, 2017) 308 s.

ISBN 978-1-58367-640-0

Kohei Saito působí na Městské universitě v Ósace a je spolueditorem dosud nedokončeného projektu vydávání Marxových a Engelsových spisů v německém jazyce Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Kniha je příspěvkem k diskusi nad Marxovým (a Engelsovým) ekologickým myšlením, potažmo nad ekologickým potenciálem klasického marxismu a historického materialismu. Hlavní fáze této debaty přitom začala na přelomu tisíciletí, kdy byla vydána kniha Paula Burketta *Marx and Nature* (1999) a monografie Johna Bellamyho Fostera *Marx's Ecology* (2000). Tito autoři se vypořádali s řadou námitek vznášených proti snahám aplikovat klasický marxismus na problematiku ekologické krize. Zpravidla šlo o výtky s ohledem na Marxovu teorii nadhodnoty, která nedokázala docenit roli přírody při tvorbě bohatství. Kritiky se týkaly i Marxovy produktivistické orientace a údajné nesystematičnosti a izolovanosti jeho ekologických „postřehů“. Nejen Foster a Burkett, ale nyní i Saito ovšem přesvědčivě dokázali, že ekologie je integrální a neodmyslitelnou součástí Marxova historického i dialektického materialismu, takže jeho dílo a metodu nelze plně pochopit a docenit, aniž bychom zohlednili právě ekologické aspekty. V průběhu první dekády nového století se vynořila řada dalších, sofistikovanějších kritik marxistické ekologie z pera Juana Martinez-Alliera, Hermana Dalyho, Daniela Tanura a dalších. Řada dalších autorů pak v posledních letech pracuje na marxistickém či marxismem ovlivněném pojetí konkrétních ekologických problémů či oblastí výzkumu.¹

Autor recenzované publikace vychází nejen z klasických Marxových děl a známých rukopisů a dopisů, ale také z jeho poznámek, které dosud nebyly publikovány a které jsou

¹ Např. klimatická změna – Brett Clark, Richard York; ekologický imperialismus – Brett Clark a Hannah Holleman s Johnem Bellamy Fosterem; mořská ekologie – Rebecca Clausen, Stefano Longo; ekofeminismus a environmentální spravedlnost – Ariel Salleh; politická ekonomie využívání uhlí – Ryan Wishart; ekologicky udržitelná civilizace – Fred Magdoff; velkochovy – Ryan Gunderson, Mindi Schneider; potravinové systémy – Michael Carolan a další.

součástí zejména čtvrtého oddílu MEGA. Zaměřuje se přitom především na poznámky a výpisky týkající se přírodních věd.² Právě v tom spočívá badatelský přínos této knihy. Autor precizně propojuje relevantní pasáže známých děl či dopisů s Marxovými studijními poznámkami, dokumentuje a analyzuje vývoj jeho zájmu o ekologické otázky.

Tento postup odráží členění knihy na dvě části: Ecology and Economy a Marx's Ecology and the Marx-Engels-Gesamtausgabe. Úvodní kapitola první části se věnuje ekologickému smýšlení „mladého Marxe“. Opírá se jak o úplnou edici *Ekonomických a filosofických rukopisů*, tak o *Pařížské poznámky z let 1843–1844*. S odvoláním na Rojahnovu filologickou studii³ tvrdí, že *Rukopisy a Poznámky* je nutno interpretovat jako jediný celek. *Rukopisy* nikdy nebyly zamýšleny jako ucelené dílo určené k vydání, ale měly sloužit jen pro osobní potřebu. Z tohoto pohledu je třeba onu dramatickou debatu o „epistemickém zlomu“ v Marxově díle chápat jako jedno velké nedorozumění. *Pařížské poznámky* i *Rukopisy* jsou cenné, neboť z nich lze odvodit jistou míru kontinuity s pozdějšími pracemi – tato kontinuita je přitom zjevná v rovině politicko-ekonomické, nikoliv filosofické. Saito zdůrazňuje (možná trochu kontroverzně) právě Marxův odklon od filosofie, dovršený *Německou ideologií*. Marxův stupňující se zájem o přírodní vědy tedy podle něj nelze interpretovat jako filosoficky motivovaný. U „mladého Marxe“ se naopak ekologická tematika objevuje právě ve filosofických úvahách o odcizení. Jedná se převážně o abstraktní ontologické postuláty, které budou později nahrazeny důsledně materialistickou analýzou konkrétních situací kapitalistického vývoje. Marxův filosofický projekt „humanismu-naturalismu“, odvozený z Feuerbachova antropologického materialismu, přitom odkazuje ke sjednocení člověka a přírody ve *svobodném* pracovním procesu. Bude-li tento ideál naplněn, člověk se bude schopen k přírodě, tj. k objektivním podmínkám práce, bezprostředně vztahovat coby ke svému „osobnímu vlastnictví“ či „anorganickému tělu“. Tím bude v budoucí beztrádní společnosti překonáno moderní odcizení člověka od přírody. Saito nicméně připouští, že Marx je zde patrně příliš optimistický, co se možnosti přetváření („humanizace“) přírody lidskou prací týče.

Druhá kapitola se již plně soustředí na politickou ekonomii a otázky metabolické výměny mezi lidskou společností a přírodou – a to nejen v rovině transhistorické, která dominovala dílu „mladého Marxe“, ale především na úrovni kapitalistické socioekonomické formace. Saito nás provádí spletitou genealogií pojmu metabolismus (jak individuálního, tak zejména společenského) v 19. století, následně rozebírá jeho výskyt a variace v Marxově díle (poprvé jej užil v *Londýnských poznámkách*, a to na

² Konkrétně se jedná o následující oddíly. IV/2: Karl Marx, *Exzerpte und Notizen, 1843 bis Januar 1845* (Berlin: Walter de Gruyter, 1981); IV/4: Karl Marx, Friedrich Engels, *Exzerpte und Notizen, Juli bis August 1845* (Berlin: Walter de Gruyter, 1988); IV/8: Karl Marx, *Exzerpte und Notizen, März bis Juni 1851* (Berlin: Walter de Gruyter, 1986); IV/9: Karl Marx, *Exzerpte und Notizen, Juli bis September 1851* (Berlin: Walter de Gruyter, 1991).

³ Jürgen Rojahn, „The Emergence of a Theory. The Importance of Marx's Notebooks Exemplified by Those from 1844“, *Rethinking Marxism* 14 (2002), č. 4, s. 29–46.

počátku roku 1851). Správně zdůrazňuje nutnost rozlišovat několik významů, kterých koncept u Marxe nabývá (např. v *Grundrisse*). Kritizuje domněnky Alfreda Schmidta a Amy Wendling, kteří se Marxovi pokoušejí podsunout inspiraci tzv. přírodovědeckými materialisty (Moleschottem v prvním, Büchnerem v druhém případě), a dokládá, že Marx pojetí metabolismu ve skutečnosti převzal od „otce biochemie“ a agrochemika Justa von Liebiga, Jamese Johnstona a dalších autorů.

Třetí kapitola navazuje rozbořením teorie hodnoty a zvěčnění, jak je nalezneme v *Kapitálu* a bez nichž se při zkoumání vztahu kapitálu k přírodním podmínkám neobejdeme. Užité hodnota zboží, která uspokojuje lidské potřeby a vzniká spojením lidské pracovní síly a přírody, je v rámci zbožní výroby „neviditelná“, nepodílí se na hodnotě (a následně ceně), kterou určuje výhradně průměrný společensky nutný čas vynaložený na výrobu daného zboží. Kapitalismus tudíž veškeré environmentální náklady úspěšně „externalizuje“ (přenáší na zbytek společnosti). Koncept zvěčnění společenských vztahů pak vysvětluje nezastupitelnou úlohu hodnoty v organizaci společenské dělby práce a distribuce zboží. Směnná hodnota uvádí jednotlivé výrobce do vzájemného poměru, a objektivně tak převrací vztahy mezi věcmi a lidmi. Bez ní by kapitalismus nedokázal jednotlivé soukromé práce koordinovat v práci společenskou. Nezastupitelnou úlohu zde hrají peníze, ale celospolečenské zvěčnění vztahů je dovršeno teprve kapitálem, který se chová jako automatický subjekt (Saito přejímá Marxovo pojetí kapitálu coby veličiny, která neustále mění formy, aniž by sama zanikla). Ve formě kapitálu se hodnota stává nikoliv prostředkem, ale účelem veškeré výroby a práce. Saito přitom čtenářstvo velmi zajímavě seznamuje s pojetím tzv. Kurumovy školy, která mimo Japonsko zůstává prakticky neznámou.⁴ Samezo Kuruma (a v návaznosti na něj Saito) vychází z menšinového marxistického proudu odmítajícího chápání abstraktní práce v pojetí I. I. Rubina. V Kurumově interpretaci má abstraktní práce i svou materiální stránku. Saito v přesvědčivém výkladu prostřednictvím této hmotné stránky abstraktní práce propojuje čistě formální hodnotu s konkrétní živou prací, a vysvětluje tak, jak může ryze společenská hodnota organizovat ekologicky neudržitelnou metabolickou výměnu mezi společností a přírodou. Logika sebezahodnocování kapitálu, která skrze akumulaci vede k neomezenému růstu materiálního a energetického průtoku, neustále rozšiřuje „metabolický příkop“ mezi společností a přírodou (tedy objektivními podmínkami lidské práce, vnějším smyslovým světem). Klade tak nepřekonatelné překážky svobodnému a udržitelnému lidskému rozvoji. Ty mohou být podle Saita překonány jedině

⁴ S Kurumou je obeznáno jen německé publikum, protože spolu se svým žákem Teinosukem Otanim editoval patnáctisvazkový *Marx-Lexikon zur politischen Ökonomie*. Jeho hlavní dílo, *Theorie vzniku peněz: jak, proč a čím je zboží penězi*, je bohužel dosud dostupné jen v japonštině; Michael Schauerte však připravuje anglický překlad, který by měl být vydán v sérii *Historical Materialism* nakladatelstvím Brill. Pokud jde o Otaniho, letos v angličtině vyšla jeho učebnice marxistické politické ekonomie. Srov. Samezo Kuruma (ed.), *Marx-Lexikon zur politischen Ökonomie* (Berlin: Oberbaumverlag, 1973); Teinosuke Otani, *A Guide to Marxian Political Economy: What Kind of a Social System is Capitalism?* (Berlin: Springer, 1918).

vytvořením nekapitalistické ekonomické struktury a racionální kontrolou sociálního metabolismu svobodně sdruženými výrobci (s. 99).

Čtvrtou kapitolou, věnovanou recepci Liebigovy teorie v *Kapitálu* (zejména v nedokončeném třetím svazku), vstupujeme do druhé části knihy. Zde Saito vychází z vývoje Marxovy kritiky ricardovské teorie diferenciální renty, resp. její stěžejní součásti – zákona klesajících výnosů. Ten Marx chápal jako ahistorickou malthusiánskou spekulaci a poukazoval na skutečnost, že odporuje reálnému historickému vývoji. To však dle Saita neznamena, že by si Marx nebyl vědom hranic zemědělské výroby. V díle Justa Liebiga našel skutečně vědecky fundovaný popis kapitalistického velkozemědělství. To se vyznačuje oddělením venkovského a městského života a hospodářství, přičemž městská populace spotřebovává venkovskou zemědělskou produkci, ale lidské i zvířecí exkrementy a jiný organický odpad se nevrací do půdy. Dochází tak k nerovnováze, protože zásoba živin v půdě není obnovována. Marxovo pojetí metabolismu mezi společností a přírodou, čerpající z Liebiga, Johnstona a dalších autorů, se však postupně vyvíjelo, stejně jako se vyvíjela i Liebigova argumentace. Liebig byl ve svém hodnocení možného růstu výnosů průmyslového zemědělství postupně stále pesimističtější (byl to ostatně on, kdo mluvil o „loupeživém zemědělství“). Úrodnost půdy se Marx zabýval během přípravy třetího svazku *Kapitálu*. Intenzivně tehdy studoval agronomii, agrochemii a přírodní vědy, jak o tom svědčí *Ekonomické rukopisy z let 1861–1863* a *Ekonomický rukopis z let 1864–1865*. V prvním z těchto dvou období byl Marx podle Saita ještě optimistou, ve druhém však již začíná uvažovat o možnosti vyčerpání půdy a stagnaci i poklesu výnosů i navzdory opakovaným kapitálovým investicím.

Výklad této problematiky je dále prohlouben v páté kapitole, v níž Saito mapuje dobové polemiky a výzkumy soustředěné kolem potenciálu průmyslových hnojiv na bázi fosfátu, která začala být masivně užívána během tzv. druhé zemědělské revoluce ve druhé polovině 19. století. Marx tuto debatu bedlivě sledoval. Jeho zájem se však původně (ještě v období *Londýnských poznámek*, tedy v letech 1850–1853) soustředil spíše na nedostatečný rozvoj výrobních prostředků, který podle všeho nejprve považoval za skutečnou příčinu vyčerpání půd (zejména v USA). Jeho chápání se však postupně rozšiřovalo a nakonec vedlo k závěru o ekologické neudržitelnosti kapitalistického zemědělství, jak je zachycen ve třetím (a částečně i prvním) svazku *Kapitálu*. Jádrem problému jsou výrobní vztahy, které zničily původní jednotu živé práce a jejích objektivních podmínek (tedy přírody). Celý výrobní proces se prostřednictvím vlastnictví výrobních prostředků dostává pod kontrolu kapitalistů, a tím pádem je podřízen imperativu kapitálové akumulace – zcela bez ohledu na ekologické následky. Kapitalismus je proto nutno nahradit kvalitativně vyšším výrobním způsobem, který umožní racionální společenskou kontrolu a organizaci ekonomiky.

Po prvním vydání *Kapitálu* Marx zahájil další období přírodovědných, agronomických a ekologických zkoumání. Právě to je námětem poslední kapitoly recenzované knihy. Marx po roce 1868 již téměř nepublikoval, bohaté osobní poznámky však svědčí o intenzivním studiu, které se kromě agronomie a přírodních věd týkalo také před- a mimokapitalis-

tických způsobů zemědělství a komunálních způsobů správy půdy. V roce 1868 se setkal s dílem Carla Fraase, který se zevrubně věnoval dějinám klimatu a rostlinstva. Marx následně dospěl k názoru, že pro udržitelnost zemědělství je klima stejně důležité jako dostatek organických i anorganických živných látek v půdě. A nejen to: lidé podle něj prostřednictvím odlesnění klima během dějin rozhodujícím způsobem měnili k horšímu – rozsáhlé oblasti, v nichž dříve kvetly starověké civilizace, byly dezertifikovány. Právě vysychání prostředí vždy způsobilo konečný pád i těch nejmocnějších říší. V těchto letech Marx studoval i další autory, kteří upozorňovali na problematiku odlesňování a následné změny místního klimatu, vysychání a znehodnocení půdy. Z těchto indicií Saito odvozuje, že zemědělské a obecněji ekologické otázky pro Marxe v posledním období života představovaly ústřední téma, ba rozhodující kontradikci kapitalismu. Kapitalistický výrobní způsob totiž likviduje své vlastní objektivní podmínky, je environmentálně sebedestruktivní. Tento nový hlavní směr výzkumu však již bohužel nebyl završen – velkolepý projekt *Kapitálu* a kritiky politické ekonomie zůstal nedokončen.

Saitova kniha je podle mého názoru velmi kvalitním „marxologickým“ dílem, které čtenáře seznamuje s dosud neznámými a nepublikovanými materiály. Rozšiřuje a systematizuje obraz Marxe coby skutečně ekologického myslitele. Ocenit lze kritický a diferencovaný přístup k různým obdobím Marxova tvůrčího života – Saito uznává, že Marx nebyl „materialistickým ekologem“ od samého počátku, a dokonce nepopírá, že v raných dílech nalezneme řadu výroků a názorů, které lze považovat za projevy modernistického „technologického prométheovství“. Navíc Marx patrně předpokládal, že kapitalismus zkolabuje ještě dříve, než se ekologická kontradikce příliš vyhrotí. To ale nic nemění na tom, že racionální řízení metabolické interakce s přírodou podle něj musí být ústředním úkolem budoucí komunistické společnosti. Saito však ukazuje, jak se Marxova materialistická analýza vztahu společnosti a přírody postupně prohlubovala, aby se ekologické otázky nakonec staly ústředním zájmem posledních let jeho života. Vývoj i kontinuita a fundamentální vnitřní koherence Marxova ekologického myšlení, jak je představuje Saito, potvrzují životnost marxistického přístupu k problematice globální ekologické krize a vhodně doplňuje (nejen) Burkettova a Fosterova díla. Přitom je samozřejmě nutno mít na paměti, že marxismus je především *metodou*, která musí být v konfrontaci s novými problémy neustále rozvíjena.

Saitova analýza Marxových ekologicky relevantních poznámek a rukopisů ovšem není vyčerpávající – edice MEGA totiž dosud nebyla dokončena a nezpracována zůstává také část již publikovaného materiálu, zejména množství Marxových poznámkových sešitů z období sedmdesátých let.⁵ Nepochybuji o tom, že Saito či jiný autor na *Marx's Ecosocialism* v tomto bodě v budoucnu naváže.

Anna Mikulenková

⁵ Jde o oddíly MEGA IV/26: Karl Marx, *Exzerpte und Notizen zur Geologie, Mineralogie und Agrikulturchemie, März bis September 1878* (Berlin: Walter de Gruyter, 2011) a IV/31: Karl Marx, Friedrich Engels, *Naturwissenschaftliche Exzerpte und Notizen, Mitte 1877 bis Anfang 1883* (Berlin: Walter de Gruyter, 1999).